

YÛSUF ZİYÂ el-HÂLİDÎ

1880, I, 180-183; Ahmed Sâib, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*, Kahire 1326/1908, s. 117; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, İstanbul 1327, I, 341-346; *Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi* (der. Hakkı Tank Us), İstanbul 1939-54, I-II, tür.yer.; L. S. Amery, *Days of Fresh Air*, London 1940, s. 53-54; R. Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore 1963, s. 148, 156, 267; Mustafa Murâd ed-Debbâğ, *Bilâdünâ Filistin*, Amman 1396/1976, X/2, s. 359-361; N. J. Mandel, *The Arabs and Zionism before World War I*, Berkeley 1980, s. 47-48; Zirikli, *el-A'lâm* (Fethullah), VIII, 235; A. Schölch, *Palästina im Umbruch: 1856-1882*, Stuttgart 1986, s. 225-236; a.m.f., "Ein palästinischer Repräsentant der Tanzimat-Periode: Yusuf Ziyâ'addin al-Hâlîdî (1842-1906)", *Isl.*, LVII/2 (1980), s. 311-322; Walid Khalidi, *From Haven to Conquest: Readings in Zionism and the Palestine Problem until 1948*, Washington 1987, s. 91-93; Saime İnal Savi, *Yusuf Ziyaeddin Paşa'nın el-Hediyeye-tü'l-Hamidiyye'sinde Osmanlıca-Türkçe Taraması*, Ankara 1993, s. IV-IX; Âdil Mennâ, *A'lâmü Filistin fi evâhiri'l-'ahdi'l-'Osmâni* (1800-1918), Beyrut 1997, s. 146-151; Nazmî el-Cu'be, *Fihrişü mahtûâtü'l-Mektebeti'l-Hâliidiyye: el-Kuds*, London 1427/2006, s. 593-594, 746-747; *Vakit*, nr. 806, İstanbul 7 Şubat 1293 / 19 Şubat 1878, s. 1; Butrus Abu-Manneh, "Jerusalem in the Tanzimat Period: The New Ottoman Administration and the Notables", *WJ*, XXX (1990), s. 1-44 (ayrıca bk. Hâlîdî ailesinin resmî web sayfası: <http://khalidi.org/12.htm> [24.01.2013]).

MEHMET SUAT MERTOĞLU

YÛSUF ZİYÂ PAŞA

(ö. 1817)

Osmanlı sadrazamı.

Yûsuf Ziyâ (Ziyâeddin) Paşa, 1760-1761 arasında beş ay kaptan-ı deryâ görevinde bulunan Benli Hacı Mustafa Ağa'nın kölelerindendir, aslen Gürcü olduğu işaret edilir (Abdülfettâh Şefkat Bağdâdî, s. 3). Doğum tarihi bilinmemekle beraber, Mısır seferi dolayısıyla 1800'de Suriye'ye geldiğinde orduca bulunan ve kendisini tanıyan İngiliz topçu subaylarından W. Wittman'ın kaydına göre ellili yaşlardadır. Ayrıca Gürcü kökenine burada da vurgu yapılır (*Travels in Turkey*, s. 126). Devlet adamlarının himayesinde gençleri yetiştirme ve bir intisap dairesi teşkil etme uygulaması dahilinde Hacı Mustafa Ağa'nın kardeşi, Anadolu Kazaskeri İbrâhim Beyefendi'nin hânesinde eğitimine özen gösterildi ve özel hocalardan dersler alıp dinî ve akfî ilimlerle hüsn-i hat tahsil etti; muhasebe ve defter tutmayı öğrendi; zamanla ata binme, cirit oynama ve silâh kullanma gibi beceriler kazandı. Efendisinin 1762'de vefatı üzerine mîr-i mîrândan maden emini İspanakçı Mustafa Paşa'ya intisap ederek

Enderun ağası oldu. Mustafa Paşa'nın ve zâret rütbesiyle Erzurum valiliğine tayininden (1768) sonra da maiyetinde bulundu. Wittman'a göre en güvenilir kişilere havale edilen bir iş olan tütüncübaşılığa getirildi (*a.g.e.*, s. 126) ve onunla birlikte hacca gitti. Dönüşte Rakka'da paşanın yanından ayrılarak İstanbul'a geldi. Burada Ocak 1777'de sadrazamlığa tayin edilen Darendeli Mehmed Paşa'ya intisap etti; Mehmed Paşa'nın ertesi yıl eylül başında azledilmesiyle İstanbul'da değişik kişilerin hizmetine girdi. Nihayet Keban ve Ergani madenlerine emin tayin edilen Çil Mehmed Emin Ağa'nın mühürdarı sıfatıyla Keban bölgesine gitti (1779) ve görevini Emin Ağa'nın yerine gelen Yeğen Mehmed Ağa'nın yanında da sürdürdü. Görevi esnasında çevredeki Kürt aşiretlerinin eşkıyalık hareketlerini te'dible görevlendirilen kuvvetlere kumanda ederek bu alanda da becerikliğini gösterdi; bölgede adını duyurmaya ve kendini kabul ettirmeye başladı. Daha sonra İstanbul'a döndü. Bu sıralarda (1781) kısa bir zaman için Tersane eminiği yapan ve bir müddet sonra sadâret kethüdâlığına, ardından da sadârete getirilen Halil Hamîd Paşa'nın önce mühürdarı, daha sonra silâhdarı oldu. Maden emini Yeğen Mehmed Ağa'nın vefatı üzerine (1784) bölgeyi tanıyan bir kişi olarak onun terekisinin zaptı göreviyle oraya gönderildi. Yeğen Mehmed Ağa'nın yerine 1784 yazında Köse Mustafa Ağa tayin edildi ve bu görevi 1786'ya kadar sürdürdü. Mustafa Ağa'nın azlini müteakip Darbhâne-i Âmire Nâzırı Annavut Mehmed Efendi'nin "tahkik ve tensibiyle" (*a.g.e.*, s. 13-14) yerine Yûsuf Ağa tayin edildi (Sakaoğlu, s. 74-75). Bunda kendisi gibi Gürcü asıllı olan Sadrazam Koca Yûsuf Paşa'nın "Gürcü dayanışması" gütmemesinin rol oynadığı iddiası (*a.g.e.*, s. 75-76), tayinine Arnavut asıllı olan Darbhâne-i Âmire nâzırının tahkikinden sonra onay verildiği bilgisi karşısında dayanaksız kalmaktadır.

Yûsuf Ziyâ Paşa'nın kariyerinde, 1785-1799 ve 1807-1811 yılları arasında emsallerine kıyasla çok uzun seneler elinde tuttuğu maden emaneti (Tızlak, s. 58, 62) önemli bir yer işgal eder ve sadârete getirilmesinde başlıca etken olur. Gümüşhane ve Keban havzasındaki gümüş madeni işletmelerine yeterli sermaye tahsisine verimli çalışmasına özen gösteren Yûsuf Ziyâ Paşa, Ergani'de bakır üretimine geçilmesini, Malatya sancağı dahilinde yeni gümüş madenlerinin açılmasını ve işletilmesini sağladı (*a.g.e.*, s. 23, 25, 130, 147). Fırat nehrinden kütük ve kömür sevki için

yararlanmasını bildi. Teşkil ettiği zaptiye güçleriyle merkezin tâlimatı üzerine harekete geçirdiği Erzurum, Diyarbakir, Rakka ve Sivas valiliklerinin kuvvetleri sayesinde bölgeyi Kürt eşkıyasından temizledi, böylece güven ve istikrarı temin etti. İkinci sadâreti esnasında da uhdesine bırakılan bu vazifeyi vekil eliyle yürüttü. Şânizâde'nin "garabet" diye nitelediği bu durum (*Târih*, I, 465; Cevdet, IX, 229), Yûsuf Ziyâ Paşa'nın bölgedeki yaygın ve kalıcı nüfuzunun doğal bir sonucu olarak yorumlanmalıdır. Sadâretten azliyle maden eminiği vazifesine de son verildi.

Maden eminiğindeki başarılı hizmetleri yükselme kapılarını açtı. Kendisine Malatya sancağı tevcih edildi; ardından vezir rütbesiyle Diyarbakir ve Erzurum eyaletleri, Çıldır, Canik muhassıllığı ve Karaman eyaleti verildi. Bu görevleri genelde halka eziyet eden, haraç alan, vergi ödememekte direnenlere yönelik mücadelelerle geçti. Ahalinin korunması ve asayişin sağlanması, özellikle maden sahalarında olumsuzlukları gören Kürt eşkıyasının te'dibine dair faaliyetleriyle bütün bu bölgelerin en önemli ismi haline geldi. Askerî güç kullanmanın yanında meseleleri kan dökülmesine yer vermeden uzlaşma ile çözmekte başarılı olması İstanbul'da takdirle karşılandı. Fransa'nın Mısır'a saldırısı ve savaş ilânı üzerine (Eylül 1798), karadan Mısır'a sevkedilecek ordunun başına geçecek muktedir bir sadrazam arandığında ve özellikle ordunun sefer güzergâhına hâkim, bölgeyi ve bölge insanlarını tanıyan nüfuzlu bir şahsın seçilmesi gerektiğinde akla ilk gelen isim oldu. Böylece sadârete davet edildi (Eylül 1798) ve Erzurum'dan hareketle 26 Ekim 1798'de İstanbul'a gitti (Beydilli, s. 186, 201). 1 Haziran 1799'da orduyla beraber İstanbul'dan yola çıktı ve üç yılı aşan sefer günleri sonunda 3 Ağustos 1802'de galibiyetle geri döndü. Paşanın serdâr-ı ekrem olarak icraatı, onun kitâbet ve teşrifat vazifesinde bulunan Darendeli Hasan İzzet Efendi'nin *Ziyânâme* adlı eserinden etraflıca takip edilebilmektedir.

Yûsuf Ziyâ Paşa Arış'e yaklaştığında Napolyon'un Fransa'ya döndüğü haberini aldı (Ağustos 1799) ve bunu İstanbul'a bildirdi. Yolda geçtiği bütün bölgelerde kendisini tanıyanların istekli katılımıyla sayısı artan büyük bir orduyla yaklaşmakta olması Mısır'da kumandayı üstlenen General Jean Baptiste Kléber'i deşşete düşürdüğünden general tahliye şartlarını görüşme talebinde bulundu (Karal, s. 123). Bu arada sadrazam 28 Aralık 1799'da Arış'in

muhasarasını zaferle sonuçlandırdı (Hammer-Purgstall, s. 59). Mısır'ın tahliye şart-nâmesi, bu zafer ışığında Fransız delegeleri General Charles Lois Desaix ve Jean-Baptiste Poussielque ile İngiliz Amiral Sidney Smith'in katılımıyla kendi çadırında imzalandı (25 Ocak 1800). Bu antlaşma mütefik İngiliz hükûmeti tarafından kabul edilmediğinden çatışmalar tekrar başladı. Fransızlar, Heliopolis'te (Hammer-Purgstall, s. 60'ta el-Chanka'da) sadrazamın kuvvetlerini hazırlıksız yakalayarak bozguna uğrattı (20 Mart 1800). Yûsuf Ziyâ Paşa böyle bir lekeye tahammül etmeyip sonuna kadar çarpışmaya girişti ve meydandan ayrılmayı reddetti. Bu fikrinden çevresindekiler tarafından güçlükle vazgeçirilerek arka hatlara alındı. Böylece bozguna uğramadan Gazze'ye kadar çekildi ve lojistik bazı sebeplerden ötürü Yafa'da ordugâh kurdu. Fransızlar'ın daha sonra karşı hücumla geçmeleri üzerine Haneke yakınlarında Müneyyer köyü civarında meydana gelen savaşta bu defa Fransız kuvvetleri yenilgiye uğradı (31 Mayıs 1801). Bu yenilgi, Fransız işgalinin sonunu getirecek gelişmelerin başlangıcı olmakla beraber kaynaklarda gereğince yer almamış ve önemsenmemiş, Cevdet Paşa'nın *Târih*'inde de (VII, 124) kısa bir değinmeyle geçiştirilmiştir. Bu zaferde ilk hezimetle rağmen orduyu bir arada tutmayı başaran Sadrazam Yûsuf Ziyâ Paşa'nın büyük payı vardır. Sadrazam 17 Temmuz 1801'de merasimle Kahire'ye girerek askerî harekâtı başarıyla sona erdirmiş oldu (Darendeli İzzet Efendi, s. 219). İstanbul'da kendisine "Gazi" unvanı verildi ve III. Selim tebriknâmesinde kendisine bu sıfatla hitap etti (*a.g.e.*, s. 226). Mısır'da gerekli önlemler alınıp idaresi vali Hüsrev Paşa'ya teslim edildi ve İstanbul'dan gelen emre uyularak yola çıkıldı (Şubat 1802). Yeniçeri ocakları ve mühimmat deniz yoluyla gönderilirken kendisi, yanında kalan orduyla birlikte karadan hareket etti. Devlet ricâli tarafından İznik'te karşılandı ve 3 Ağustos 1802'de törenle İstanbul'a girdi. Barış görüşmelerine Paris'te devam edildi; tahliyeyi de içeren barış antlaşması 25 Haziran 1802'de imzalanarak iki devlet arasındaki düşmanlık sona erdirildi (Kartal, s. 141).

İstanbul'a döndükten sonra sadâreti iki buçuk yıla yakın bir süre daha devam etti ve 24 Nisan 1805'te istifa suretiyle görevinden ayrıldı. Bu ilk sadâreti altı yıl sekiz ay sürmüştür (Cevdet, VIII, 22). İstifa gerekçesi olarak yaşlılığını ve hastalığını ileri sürmekle beraber böyle bir karar al-

masında, sadârete Nizâm-ı Cedîd ricâlinin müdahalesi yanında gittikçe ağırlaşan iç siyasî durum karşısında işin kötüye gitmekte olduğunu sezmesinin ve kendisini tehlikeye atmak istememesinin ağır bastığını düşünmek daha isabetlidir. Nitekim yerine getirilen Hâfız İsmâil Paşa, III. Selim'in reformlarına muhalif biriydi ve Edirne Vak'ası'ndaki icraatıyla bunu açıkça ortaya koymuş, yeniçerilere dayandığı için idamdan kurtulmuştu. İsmâil Paşa'nın halefi İbrâhim Hilmi Paşa'nın yeniçeri ağalığından sadârete geçirilmesi hassas dengelerin devam ettiğinin işaretiydi. İki yıl sonra III. Selim'in tahttan indirilmesine yol açan ayaklanma, kendisinin sadârette -mührün mutlak sahibi olarak- kalması durumunda herhalde meydana gelme imkânı bulamazdı.

Yûsuf Ziyâ Paşa, Beylerbeyi'ndeki yalısında ikamete memur edildi. Birkaç ay sonra da vezâreti iade edilerek Nizâm-ı Cedîd karşıtı Tayyar Mahmud Paşa'nın isyanını bastırmakla görevlendirildi. Onun Rusya'ya kaçmasıyla mesele kendiliğinden çözüme kavuştu. Avrupa'da değişen şartlar ve Napolyon'un üstünlüğü Fransa ile dostluk siyasetini kaçınılmaz kıldığından İngiltere ve Rusya ile Mısır saldırısı esnasında oluşan ittifak sona erdi ve bu iki eski müttefikle savaş hali ortaya çıktı (1806-1807). Eylül 1807'de Kars valiliğine getirilen Yûsuf Ziyâ Paşa (Beydilli, s. 184) Doğu cephesi seraskerliğine tayin edildi. İstanbul'da III. Selim'in tahttan indirilmesi ve IV. Mustafa'nın tahta çıkarılması hadiselerinin uzağında kaldı. Ardından Bağdat valiliğine getirildi. Ancak daha yola çıkmadan bu defa IV. Mustafa'nın tahttan indirilmesi ve II. Mahmud'un tahta çıkarılması olayı meydana geldi (28 Temmuz 1808). III. Selim'in saltanattan uzaklaştırılması üzerine Rusya'dan dönen Tayyar Mahmud Paşa'nın Köse Musa Paşa'nın yerine kaymakamlığa tayini (Kasım 1807) eski düşmanlığı sebebiyle Yûsuf Ziyâ Paşa'yı rahatsız etti. Keban maden havzasını Kürt eşkıyasının saldırılarından korumak amacıyla bölgede kendisine itibar eden âyan, muhasıl ve paşalarla ittifak halinde güvenliğin sağlanmasına çalıştı, bu vesileyle etrafında belirli bir kuvveti hazır tuttu. Kısa bir müddet sonra Tayyar Mahmud Paşa'nın azli (Mart 1808) rahatlamasını sağlamakla birlikte Alemdar Mustafa Paşa'nın müdahalesini ve ardından yıkılmasını da (Kasım 1808) endişe ile takip etti. Nizâm-ı Cedîd muhaliflerine ve özellikle yeniçerilere karşı tetikte durdu (Şânîzâde, I, 205-206).

İçteki bu kargaşa yüzünden daha vahim duruma gelen Rus savaşı sebebiyle tecrübeli ve güçlü bir kumandana ihtiyaç duyulduğundan Yûsuf Ziyâ Paşa 1 Ocak 1809'da tekrar sadârete davet edildi. Sadâret haberini Malatya taraflarında iken aldı ve mührün kendisine gönderilmesini memnuniyetle karşıladı. İstanbul'da ise sadârete kimin getirildiği, "fitne ve fesad erbabının zihinlerini işgal etmek ve korkutmak kastıyla" gizli tutulmuş bulunuyordu (*a.g.e.*, I, 169-170; Cevdet, IX, 52). İç ve dış durumun kötülüğü, yeniçerilerin isyankâr hali, hazinenin boşalması gibi sebepler yüzünden mührü kabulde tereddüt gösterdi, ancak tekrar istifaya cesaret edemediğinden mecburen kabul etti (*a.g.e.*, IX, 112). III. Selim'e sadâkat göstermiş bir devlet adamı olarak bilindiğinden ve reformlara muhalif Tayyar Mahmud Paşa'nın te'dibinde, başta Caparzâde Süleyman olmak üzere Anadolu âyanını da yanına çekerek başarı göstermesinden ötürü mührün kendisine gönderilmesi Nizâm-ı Cedîd karşıtlarının şikâyetlerine yol açtı ve bunlar kendilerine uygun bir vezirin tayin edilmesi doğrultusunda çalışmalar yürüttü. İstanbul'a gelene kadar kaymakam tayin edilen Çarhacı Ali Paşa'nın sadrazamlığa can atması durumu daha da kötüleştirmekle, şehrin belirli yerlerine yeniçeriler adına kendisine güven duyulmadığına dair yazılı kâğıtlar yapıştırılmaktaydı (Şânîzâde, I, 180, 183). Böylece eşkıyalık yapmakta olan bazı aşiretlerin te'dibiyle uğraştığı gerekçesiyle İstanbul'a gitmekte acele etmedi. II. Mahmud'un ısrarlarına dayanamayıp nihayet yola çıktığında da ayağını sürüyerek "nâzân nâzân" üç buçuk ayda zorla İstanbul'a geldi (24 Nisan 1809; *a.g.e.*, I, 205-207; Cevdet, IX, 112). 27 Nisan 1809'da serdâr-ı ekrem ilân edildi (hatt-ı hümayun sûreti için bk. Cevdet, IX, 290-293) ve 5 Temmuz'da ordunun başında Edirne'ye doğru yola çıktı (Şânîzâde, I, 236; ayrıca bk. Cevdet, IX, 115). Hareket etmeden önce Morali Seyyid Ali ve Mehmed Behiç efendiler gibi Nizâm-ı Cedîd döneminin iki önemli simasını -affa uğramalarına rağmen- idam ettirdi. Bu kararın, kendilerinden ilk sadâreti esnasında epey çekmiş olması ve Ali Efendi'nin IV. Mustafa'nın katline karışmış bulunmasını yanında (Şânîzâde, I, 228-229) özellikle artık iyi geçinmek ve aralamak zorunda hissettiği yeniçerilere yaranma amacı taşıdığı açıktır (Cevdet, IX, 228-229).

Yûsuf Ziyâ Paşa, 18 Ağustos 1809 tarihinde 3 Ağustos'ta vardığı Edirne sahrasından Şumnu istikametine hareket et-

YÛSUF ZİYÂ PAŞA

ti. Buraya yaklaştığında Ruslar'ın Kalas'ta köprü kurarak Tuna'yı aştıkları haberi geldiğinden hazırlıkların tamamlanmasına kadar daha ileri gitmekten çekinip düşman karşısına çıkmayı Çarhacı Sürürî Paşa ve Pehlivan İbrâhim Ağa (Paşa) gibi kumandanlara havale etti. İleri cephelerin sağlama alınmasıyla Rusçuk sahrasına kadar ilerledi (Eylül 1809); Yergöğü yakınlarındaki sıcak temasa bizzat kendi takviye birlikleriyle yöneldi ve buradaki Rus kuvvetlerinin yenilgisinde etkili oldu. Silistre yakınlarında cereyan eden önemli muharebede de (24 Ekim 1809) Rus kuvvetlerini yenilgiye uğrattı ve ardından kışlamak üzere Şumnu'ya döndü. Bu tür başarıların Ruslar'ın ilerlemesine engel olamadığı İsmâil ve İbrâil kalelerinin istilâya uğramasıyla görüldü ve düşmanın Şumnu önlerine kadar inmesi engellenemedi. Öte yandan Ruslar da mevzilerini korumada zorlanmakta, Rusçuk ve Yergöğü'deki muharebelerden başarıyla çıkamamaktaydı; bununla birlikte üç ay boyunca muhasara altında tuttıkları Rusçuk'u 25 Eylül 1810'da ele geçirdiler (Şânîzâde, I, 260-261, 274-275, 288, 293, 384-385, 390, 406-408). Yûsuf Paşa, II. Mahmud'un bizzat sefere çıkmaya niyet etmesi ve bununla ilgili hazırlıklar sebebiyle Ekim 1810'da kışlamak için Edirne'ye döndü.

İki yıl süren bu defaki sadâreti yine sefer gailisiyle geçti ve kalıcı bir başarı gösteremedi. "Aslen Osmanlı zümresinden yetişip ocaklı tâifesinden gelme olmadığından" (Şânîzâde, I, 450-451; Cevdet, IX, 228) yeniçeriler kendisine güvenmemekte, o da sözünü geçirememekte ve bunları meşrebine göre hareket etmek zo-

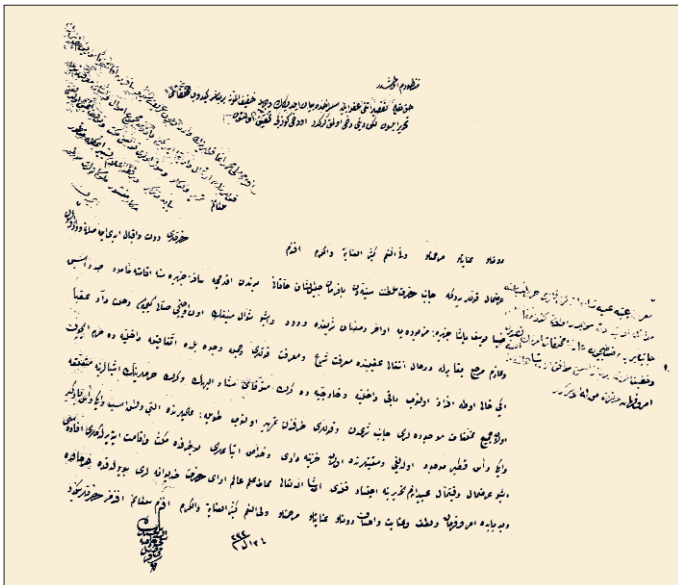
runda kalması şımarmalarına yol açmaktaydı (Cevdet, IX, 229). Savaşın başarısızlıkla sürdürülmesi azlinin başlıca sebebi teşkil etmekle beraber bunun -haleflerinde de görüleceği üzere- şahıslara bağlı olmadığı ve ordunun içinde bulunduğu durumdan kaynaklandığı açıktır. 26 Mart 1811'de azledilince (Şânîzâde, I, 451; Beydilli, s. 138, 140) ewelâ Dimetoka'da oturması istendi, burada iken bütün mal varlığına el kondu ("evâsıt-ı Rebîülevvel" 1226/4-14 Nisan 1811) ve maden emniliğinden de azledildiği için sarrafı Miğirdîç İstanbul'a çağrılarak gizli malı ve nakdi açığa çıkarıldı, daha sonra da (Mayıs 1811) Rodos'ta ikamete memur edildi (Şânîzâde, I, 465-466; Beydilli, s. 141). Yûsuf Ziyâ Paşa'nın emvâlinin büyük kısmı hanımı üzerine kayıtlı olduğundan hanımının vefatına kadar el konulan malları sınırlı kaldı (Cevdet, IX, 230). Beş yıl kadar sonra Eğriboz muhafızlığına tayin edildi (1817) ve burada yaklaşık bir yıl kadar kaldı; oradan da varışından kısa bir müddet sonra vefat ettiği Sakız adasına tayin edildi. Ölüm tarihi kaynaklarda 1234 (1819) olarak gösterilmekle beraber bunun doğru olmadığı anlaşılmaktadır ki bu da paşanın gözden epey uzak kaldığını ve unutulduğunu ortaya koyar. Zira Sakız'daki ölümünü bildiren belgede (BA, HH, nr. 25396) 13 Şevval 1232 (26 Ağustos 1817) salı gecesi vefat ettiği kaydedilmektedir. Aynı belgeye göre adaya Ramazan ayının son on günü içinde (3-13 Ağustos) gelmiştir. Şeyh İlyas Efendi Türbesi'nde medfundur (Ahmed Rifat, s. 5).

İki yılı dışında geri kalanı seferlerde geçmek üzere toplam dokuz yıla yakın sadâ-

rette bulunan Yûsuf Ziyâ Paşa'nın dönemin önde gelen devlet adamlarından biri olduğunda şüphe yoktur. On dokuz seneye yakın maden emniliği yapması kendisine bir iş adamı zihniyeti kazandırmıştır. Yûsuf Ziyâ Paşa devlet işlerini de bu zihniyetle ele almakta ve yürütmekteydi. Nitekim birinci sadâretinden istifa etmesi uğrayacağı zarar ve tehlikeleri hesaplayan, dolayısıyla maliyet hesabı yapan bir iş adamının yaklaşımından başka bir şey değildir. İkinci sadâreti zorla kabul etmesi de zarar-ziyan hesabı çerçevesinde bu işin kendisi için sakıncalı olacağını düşünmesinden kaynaklanmıştır. Nihayet mallarının büyük bir kısmının hanımı üzerine kayıtlı çıkmasını izdivacıyla beraber "yıldızının yükseldiğine" ve "ayağının uğurlu geldiğine", hatta "kendisinden aşırı derecede çekindiğine" dair kayıtların latifesi yanında (Şânîzâde, I, 513-514; ayrıca bk. Cevdet, IX, 230) zeki bir iş adamının müsâdereye karşı aldığı önlemlere bağlamak daha isabetli olacaktır. Yûsuf Ziyâ Paşa'nın hanımı "evâsıt-ı Zilhicce" 1226 (27 Aralık – 5 Ocak 1812) tarihinde vefat etmiş ve padişahların paşaya verdikleri murassa' hançerler dahil önemli ölçüde mücevher, nakit ve yüklü emvâli Enderun'a maledilmiştir. Paşanın insanlarla uyuşmayı tercih eden tabiatının da bu özelliğiyle ilgili olduğu açıktır. Dönemindeki pek çokları gibi onun da uğurlu günleri, bâtil inançları vardır. Kendisini tanıyan Wittman iyi kalpliğine takınlık eder ve cirit oyununda gözünü çıkaran kölesini yüküce bir para verip âzat etmesini kendisinin insanî değerlerini yüksekliliğine örnek olarak gösterir (*Travels in Turkey*, s. 59, 60, 65, 127). İstanbul Çengelköy'de hanımı adına çeşme, Maden'de cami gibi hayratı mevcuttur.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed Câvid, *Verd-i Mutarrâ* (*Hadikatü'l-vüzerâ* içinde), İstanbul 1271, s. 49; Abdülfettâh Şefkat Bağdâdî, *Zeyl-i Hadikatü'l-vüzerâ* (a.e. içinde), s. 3-11; Ahmed Rifat, *Verdü'l-hadâik*, İstanbul 1283, s. 4-5; J. F. von Hammer-Purgstall, *Erinnerungen aus meinem Leben, 1774-1852*, Wien-Leipzig 1940, s. 59-109; W. Wittman, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and Across the Desert into Egypt during the Years 1799, 1800 and 1801*, London 1803, tür.yer.; Darendeli İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme: Sadrazam Yusuf Ziyâ Paşa'nın Napolyon'a Karşı Mısır Seferi: 1798-1802* (haz. M. İlkin Erkutun), İstanbul 2009, tür.yer.; Şânîzâde, *Târih*, I, 169-170, 180, 183, 205-207, 228-229, 236, 260-261, 274-275, 288, 293, 384-385, 390, 406-408, 450-451, 465-466, 513-514; Cevdet, *Târih*, VI, 355; VII, 6, 124; VIII, 22; IX, 52, 112, 115, 228-229, 230, 290-293; *Sicill-i Osmânî*, IV, 437, 670; Enver Ziya Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, İstanbul 1938, tür.yer.; Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yürüşünde Madencilik*

Yûsuf Ziyâ Paşa'nın vefat ettiği bildiren tahrirat (BA, HH, nr. 25396)

(1775-1850), Ankara 1997, tür.yer.; Hasan Yüksel, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Madenleri: 1776-1794 Tarihli Maden Emîni Defteri*, Sivas 1997, s. 74, 75; Necdet Sakaoğlu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, İstanbul 1998, tür.yer.; Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, İstanbul 2001, s. 120-123, 135, 138, 140-141, 184, 186, 197, 198, 201.

KEMAL BEYDİLLİ

YÛSUF ZİYÂ PAŞA KÜLLİYESİ

Elazığ'ın Keban ilçesinde
XVIII. yüzyılın sonlarında
inşa edilen külliye.

Yûsuf Ziyâ Paşa'nın Erzurum valiliği sırasında 1209-1212 (1794-1798) yılları arasında yaptırdığı külliye bir avlu etrafında cami, medrese, kütüphane, çeşme ile bunların biraz uzağında türbe, çeşme ve hamamdan meydana gelmektedir. Bu yapılardan medrese günümüze ulaşmamıştır. Ayrıca külliye yeri tam olarak tesbit edilememekle birlikte vaktiyle bir hanın da olduğu bilinmektedir. Cami Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1965-1966 yıllarında restore edilmiştir. Arazinin eğiminden dolayı teraslanmış bir avlu üzerinde cami ve kütüphane yer almaktadır. Avluya üç kapıyla ulaşım sağlanır. Bunlardan kuzeydoğu ve kuzeybatı yönlerinde bulunan iki kapıdan merdivenle inilerek, güneydekinden ise çıkılarak avluya girilmektedir. Kuzeydoğudaki kapının alınlığında ve kuzeybatıdaki kapının kemeri üzerinde 1212 (1798) tarihini veren kitâbeler mevcuttur.

Kesme taşın inşa edilen cami 20 × 21 m. ölçülerinde kareye yakın bir alan üzerine oturmaktadır. Eğimli araziden dolayı açığa çıkan kible duvarı yuvarlak kemerli iki iri payanda ile desteklenmiştir. Bu yönde alt kademede köşeler pahlanmış ve buraya birer kitâbe konmuştur. Güney köşesinde küçük üçüncü bir payanda ve bu yöndeki duvarda sivri kemerli bir çeşme vardır. Yine arazinin eğimi sebebiyle doğu yönü kapalı olan son cemaat yeri sütunlar üzerine oturan kemerli açıklıklı ve beş gözlüdür. Ortadaki birim saçak hizasında kademeli olarak yükseltilmiş olup içten pandantifli, dıştan sekizgen kasnaklı bir kubbeye örtülüdür. Diğer birimlerin üzeri ise içten yelken tonozludur ve dıştan eğimli tek bir çatı altına alınmıştır. Mihrap ekseninde yer alan cümle kapısı silmelerden meydana gelen dikdörtgen bir çerçeve ile sınırlanmıştır ve silmelerin teşkil ettiği yuvarlak kemerli alınlık altında geçmeli taşlardan oluşan basık kemer-

li bir açıklığa sahiptir. Alınlıkta etrafı prizmatik üçgenlerden meydana gelen bir bordürle çevrili, ebced hesabıyla 1210 (1796) tarihini veren altı beyitlik kitâbe bulunmaktadır. Alınlığı oluşturan yuvarlak kemerin iki yanında ve üzerinde kırık hatlı silmelerle yapılan bir düzenleme vardır. Merkezde "mâşallah" yazısı, aralarda ise dört iri rozet ve meyve ağaçları görülmektedir. Kapı kanatlarında itinalı ajurlu maden işçiliği dikkat çekicidir. Kapının sağında bina emini Ahmed Ağa'nın adını veren dört beyitlik bir kitâbe mevcuttur. Camide cümle kapısından başka batıdaki birimden ikinci bir kapıyla da harime ulaşılmaktadır. Yuvarlak kemerli açıklıklı bu kapı üzerinde üç beyitlik bir kitâbe vardır. Bu kitâbe de 1210 tarihini vermektedir. Cümle kapısının solunda iki, sağında bir adet sivri kemerli alınlıklı ve dikdörtgen açıklıklı pencere bulunmaktadır.

Kare planlı harim mekânı, ortada dört sütuna oturan sivri kemerlerin taşıdığı pandantiflerle geçişi sağlanan ve dıştan çokgen bir kasnağa oturan kubbeye örtülüdür. Kubbe kurşun kaplıdır. Kubbeyi taşıyan dört sütun yine sivri kemerlerle iki yönde duvarlara bağlanmış olup kubbeli orta alan dört yönde yelken tonozlu mekânlarla genişlemektedir. Köşelerdeki alanlar ise çapraz tonozla örtülmüştür. Kubbenin etrafında yer alan tonozlu birimler dıştan kurşun kaplı tek çatı altında gizlenmiştir. Harim çift sıra pencereyle aydınlanmaktadır. Alt sıra pencereler sivri kemerli alınlık altında söveli, dikdörtgen açıklıklı ve demir parmaklıklıdır. Üst sıra pencereler ise yuvarlak kemerli olup içten revzenli, dıştan filgözü dışıklara sahiptir. Taş işçiliğiyle dikkati çeken mihrap, silmelerin oluşturduğu dikdörtgen bir çerçeve içinde halat silminin sınırlandığı mukarnaslı bir yaşmağa sahiptir. Yaşmağın

üstünde ortada bir alem, iki yanında uçları kıvrılmış servi motifi vardır. Kavsaranın etrafı ve üzeri çeşitli desenlerle süslenmiştir. Üstte ve iki yanda birer kitâbe mevcuttur. Çokgen mihrap nişi kaval silmelerle üçe bölünmüş, altta bir kandil motifi işlenmiştir. Mihrabın üzerinde ise barok kıvrımların bulunduğu kalem işi bir tepelik yer almaktadır. Mermer minberde de itinalı bir işçilik görülmektedir. İki sütuna oturan ajurlu sivri kemerli kapı açıklığı üstte üç bölümlü ve alemli bir tepelikle sonlanır. Tepeliğin iki yanı geometrik kompozisyonlu ve ajurludur. Ajurlu korkuluk iki yanda yere kadar uzanmaktadır. Aynalarda silmelerin teşkil ettiği panolarda vazodan çıkan çiçekler, servilere sarılmış asma dalları, altı ve sekiz kollu yıldızlarla değişik geometrik düzenlemeler gibi farklı motifler işlenmiştir. Minberin rozetlerle süslü dilimli kemerli geçiş açıklığı vardır. Dört sütun üzerine oturan köşk kısmı ajurlu kemerlere sahiptir. Kemer köşeleri dolgulanmış olup üstte bir dizi mukarnas kuşağı bulunur. İçte sarkıtlı bir tavandan düzeni vardır. Külâhın sekizgen kasnağında dilimli açıklıklar görülmektedir. Harimin kuzeyinde kapının iki yanında ahşap sütunlara oturan iki mahfil mevcuttur. Sağdaki mahfile kapının yanındaki merdivenlerle ulaşılmaktadır. Kuzeydoğu köşesinde yer alan mahfilin doğu yönünde dışardan ayrı bir girişi bulunmakta olup paşa mahfili olarak düzenlendiği dikkati çekmektedir.

Harimi ve son cemaat yerini süsleyen kalem işlerinde genel hatlarıyla barok özellikler görülmektedir. Yapıdaki bütün kemerlerde iki renkli taş taklidi boyamalar vardır. Her iki yönde orta eksendeki kemerlerde ayrıca barok desenler işlenmiştir. Diğer kemerlerde ise palmet benzeri bir dizi yer almaktadır. Kubbe ve tonozla-

Yûsuf Ziyâ Paşa
Camii'nin
içinden
bir görünüşü